

МОНГОЛ УЛСЫН БОЛОВСРОЛ, СОЁЛ, ШИНЖЛЭХ УХААН, СПОРТЫН
ЯАМ
АНАГААХЫН ШИНЖЛЭХ УХААНЫ ҮНДЭСНИЙ ИХ СУРГУУЛЬ

Гар бичмэлийн эрхтэй©

ХОРОЛЫН ЧАГДАНХОРЛОО

**ЭМИЙН ТҮҮХИЙ ЭД СУДЛАЛД МОНГОЛЧУУДЫН ОРУУЛСАН ХУВЬ
НЭМРИЙГ ХАРЬЦУУЛАН СУДАЛСАН ЗАРИМ ҮР ДҮН**

E720400 Уламжлалт Анагаах Ухаан

Анагаах ухааны магистрын зэрэг горилсон бүтээл

Улаанбаатар хот

2016 он

МОНГОЛ УЛСЫН БОЛОВСРОЛ, СОЁЛ, ШИНЖЛЭХ УХААН, СПОРТЫН
ЯАМ
АНАГААХЫН ШИНЖЛЭХ УХААНЫ ҮНДЭСНИЙ ИХ СУРГУУЛЬ

ХОРОЛЫН ЧАГДАНХОРЛОО

**ЭМИЙН ТҮҮХИЙ ЭД СУДЛАЛД МОНГОЛЧУУДЫН ОРУУЛСАН ХУВЬ
НЭМРИЙГ ХАРЬЦУУЛАН СУДАЛСАН ЗАРИМ ҮР ДҮН**

Эрдэм шинжилгээний ажлын удирдагч:

АУ-ы доктор Т.Алимаа

Эрдэм шинжилгээний ажлын зөвлөх:

Академич, АШУ-ы доктор, профессор Б.Дагвацэрэн

Эрдэм шинжилгээний ажлын шүүмжлэгч:

Академич, АШУ-ы доктор, профессор Ш.Болд

Улаанбаатар хот

2016 он

Эмийн түүхий эд судлалд Монголчуудын оруулсан хувь нэмрийг харьцуулан судалсан зарим үр дүн

Үндэслэл: Монгол эрдэмтдийн зохиож туурвисан олон арван бүтээл одоо бидэнд олдоод байгаа билээ. Тэдний зарим нь Лувсанчүлтэмийн “Эм таних ухаан”, Жамбалдоржийн “Үзэсгэлэнт нүдэн чимэг” зохиол юм. Лувсанчүлтэм, Жамбалдорж нарын зохиолуудыг судалгаа шинжилгээний эргэлтэнд оруулах нь эмийн түүхий эдийг уламжлалын дагуу зөв таних, эмийн нэршлийн стандарт батлах, Монгол эрдэмтдийн оюуны үнэт бүтээлийг дэлхий дахинаа сурталчлах, өмчлөх, танилцуулах, уламжлалт анагаах ухааны чиглэлээр суралцаж, ажиллаж буй хүмүүст чухал хэрэгцээтэй хэрэглэгдэхүүн болох олон талын онол практикийн ач холбогдол ихтэй хэмээн үзэж байна.

Зорилго: Эмийн түүхий эдийн судлалд Монголчуудын оруулсан зарим хувь нэмрийг харьцуулан судлах.

Материал арга зүй: “Анагаах ухааны дөрвөн үндэс” зохиолыг эх болгон “Эм таних ухаан”, “Үзэсгэлэнт нүдэн чимэг” зохиолуудыг судлагдахуун болгож “Эх бичиг сурвалж судлалын харьцуулах арга”-р харьцуулан, Герменевтикийн аргаар баримт, судар бичгийн утгыг тайлбарлаж, “Эх бичиг төрөлжүүлтийн арга”-р гол нийтлэг шинжүүдэд үндэслэж онцлогийг нь гаргаж судалгааг явуулсан болно.

Үр дүн: Анагаах ухааны дөрвөн үндэс”-ийн “Номлохуйн үндэс” Найруулах эмийн орны Эмийн чадлыг үзүүлсэн 20-р бүлгийг Лувсанчүлтэм, Жамбалдорж нарын зохиолуудтай харьцуулан судлах явцад “Эм таних ухаан” зохиолд 129, “Үзэсгэлэнт нүдэн чимэг” зохиолд 243 эмийн түүхий эдийг зохиолдоо нэмж оруулсан бөгөөд тэдгээрийн ихэнхи нь өөрийн орон нутгийн өвс бэлчрээр, мод шороо зэрэг эмийн түүхий эдээр гол болгож бичсэн нь харьцуулалт хийж нэмэлт хийсэн түүхий эдүүдийн нэрээс харагдаж байна.

Лувсанчүлтэм зохиолдоо түүхий эдийн ёгт нэр-33, эндүүрэл залруулах-4, сайн муугийн чанар-51 зэргийг тодруулан бичсэн байна. Судалгааны явцаас харахад Лувсанчүлтэм эмийн түүхий эдийн амт, чадал, үйлдлийн талаар ургамлын гаралтай аймгуудад түлхүү дурьдсан байсан бөгөөд зохиолдоо түүхий эдийг хэрхэн зөв оновчтой таних аргуудыг нарийн тодорхой заасан нь тогтоогдсон юм.

Жамбалдорж зохиолдоо түүхий эдийн ёгт нэр-244, эндүүрэл залруулах-50, сайн муугийн чанар-94, номхотгол-23, эмийн чадал-579 зэргийг тодруулан бичсэн байна.

Үүнээс харахад Жамбалдорж зохиолоо түүхий эдийн эндүүрлийг арилгах болон түүний хэрхэн зөв зохистой хэрэглэх талаар нарийвчлан бичсэнээрээ онцлог байлаа. Түүнчлэн тус зохиолуудад газар орны онцлогт тохируулан “Эм Таних Ухаан” зохиолд 6 “Үзэсгэлэнт Нүдэн Чимэг” зохиолд 8 эмийн түүхий эдийг орлуулан хэрэглэж байсан гэсэн үр дүн гарлаа.

Дүгнэлт:

1. Лувсанчүлтэмийн “Эм таних ухаан” зохиол нь АУДҮ зохиолыг гол хяналт болгож бичигдсэн бөгөөд эмийн түүхий эдүүдийг 4 бүлэг, 11 аймаг болгон нийт 453 түүхий эдүүдийг таних аргын талаар бичихдээ энгийн үгээр эгэл хүмүүст ойлгогдохоор хялбаршуулан найруулсан зохиол болжээ гэж үзэж болохоор байна. Жамбалдоржийн “Үзэсгэлэнт нүдэн чимэг” зохиол нь 579 эмийн түүхий эдийг таних аргын талаар системтэй ангилж, 8 аймаг, 34 бүлэгт хуваажээ.
2. Лувсанчүлтэм зохиолдоо түүхий эдийн ёгт нэр-33, эндүүрэл залруулах-4, сайн муугийн чанар-51 зэргийг тодруулан бичсэн байна. Жамбалдорж зохиолдоо түүхий эдийн ёгт нэр-244, эндүүрэл залруулах-50, сайн муугийн чанар-94, номхотгол-23, эмийн чадал-579 зүйл зэргийг тодруулан бичсэн байна.
3. Жамбалдоржийн зохиолд 8 зүйл, Лувсанчүлтэмийн зохиолд 6 зүйлийн эмийн түүхий эдийг газар орны онцлогт тохируулан орлуулан хэрэглэхээр заасан нь уламжлалт эмийн түүхий эдийн хэрэглээг өргөжүүлэхэд оруулсан хувь нэмрийн нэг болно.
4. Лувсанчүлтэмийн “Эм таних ухаан” зохиол нь түүхий эд бүрийг таних аргын талаар илүү нарийн тодорхой өгүүлсэн зохиол болсон бөгөөд эмнэлзүйн практикт хэрэглэхдээ түүхий эдүүдээ хамгийн сайныг нь ялган таниж найруулдаг байсан бөгөөд тэдгээр жорууд нь өвчнийг хэрхэн эмчлэх, түүнийг урьдчилан сэргийлэх талаар анагаах ухаанд нээлтийн чанартай бүтээлүүд болж байжээ. Жамбалдоржийн “Үзэсгэлэнт нүдэн чимэг” зохиол нь 579 эмийн түүхий эдийг таних аргын талаар системтэй ангилж эмийн түүхий эдийг хооронд нь ялган таних аргыг илүү тодорхой өгүүлэн, олон хэл дээр хадаж бичин, түүхий эдүүдийг зүйл ангиллын дагуу зургуудыг тодорхой зурсан байна.

Түлхүүр үг: Эм таних ухаан, Үзэсгэлэнт нүдэн чимэг, сурвалж зохиол

Comparative study of contributions made by Mongolian scholars to the development of Mongolian materia medica

Background: In order to contribute to the research activities on correlations between disease concepts and basic principles of drug usage such as recognition and processing of medicinal raw materials and taste, qualities and secondary qualities of medicines, it is increasingly important to compare the principles written in traditional medical sources to that which is explained by modern scholars from the scientific point of view. Thus studying the books written by the Mongolian scholars Chahar Geshe Lobsang Tsultrim (1740-1810) and Naiman Toin Jamphel Dorje (1792-1855) is crucial to proper recognition of medicinal raw materials according to the tradition, standardization of drug terminology, worldwide distribution and owning the valuable compilations of Mongolian scholars and developing an important guideline for students and specialists of traditional medicine.

Aim: To determine contributions made by Mongolian scholars to the proper usage of medicinal raw materials.

Materials and methods: Following sources of traditional medicine were used for the study: Four Medical Tantras, the principle textbook of Tibetan medicine, Identifiable Knowledge of Medicine (*smān ngo shes byed*; Эм таних ухаан) by Chahar Geshe Lobsang Tsultrim and Wonderful Illumination to the Understanding of Illustrated Mongolian Materia Medica (*mdzes mtshar mig rgyan*; Үзэсгэлэнт нүдэн чимэг) by Naiman Toin Jamphel Dorje.

Results: Chahar Geshe Lobsang Tsultrim described 129 more types of medicinal materials in his book entitled Identifiable Knowledge of Medicine compared to the 20th chapter of the Explanatory Tantra, the second tantra of Four Medical Tantra. While Naiman Toin Jamphel Dorje outlined 243 more types of medicinal materials in his book entitled The Wonderful Illumination to the Understanding of Illustrated Mongolian Materia Medica compared to the 20th chapter of the Explanatory Tantra. Majority of these medicinal materials are domestic herbal, tree and earth medicines.

In Identifiable Knowledge of Medicine, different names of 33 types of medicines are given, confusions of four types of medicines are corrected and bad and good qualities of 51 types of medicines are described. Lobsang Tsultrim described more about tastes, qualities and properties of medicinal materials in the chapters of plant medicines. Moreover methods of proper recognition of medicinal materials are described in his book. In Wonderful

Illustration to the Understanding of Illustrated Mongolian Materia Medica, different names of 244 types of medicines are given, confusions of 50 types of medicines are corrected, bad and good qualities of 94 types of medicines are described, processing methods of 23 types of medicines are outlined and properties of 579 types of medicines are detailed. This suggests that Jamphel Dorje detailed more about correct recognition of medicines and their proper usage in his book. In Identifiable Knowledge of Medicine, substitutions of 6 types of medicinal materials, while in Wonderful Illumination to the Understanding of Illustrated Mongolian Materia Medica, substitutions of 8 types of medicinal materials are given.

Conclusions:

1. Wonderful Illumination to the Understanding of Illustrated Mongolian Materia Medica written by Jamphel Dorje is the first illustrated wooden block, which include descriptions and classifications of 579 types of medicinal materials.
2. Lobsang Tsultrim described 129 more types of medicinal materials in his book entitled Identifiable Knowledge of Medicine, while Jamphel Dorje outlined 243 more types of medicinal materials in his book entitled The Wonderful Illumination to the Understanding of Illustrated Mongolian Materia Medica compared to the 20th chapter of the Explanatory Tantra.
3. Substitutions of 8 types of medicines in Jamphel Dorje's book and 6 types of medicines in Lobsang Tsultrim's book are described depending on the features of local area thus are regarded as the contributions of these two scholars to the usage of traditional materia medica.
4. Jamphel Dorje made certain contribution to not only the development of Mongolian medicine but to the development of traditional medicine worldwide. Lobsang Tsultrim described qualities and properties of more commonly used medicinal materials for compounding medicines and recognition methods of bad and good qualities of some types of medicines. Thus his compilation is regarded as a great contribution to Mongolian medicine.

Key words: "Identifiable Knowledge of Medicine", "Wonderful Illumination to the Understanding of Illustrated Mongolian Materia Medica", sources of Mongolian medicine

НОМЗҮЙ

1. Баавгай Ч, Болдсайхан Б. Монголын уламжлалт анагаах ухаан. Улаанбаатар: улсын хэвлэлийн газар, 1990. х. 32, 15-16, 19-21, 22-36. 52-63
2. Гүн Гомбожав /1680-1750/ Эмийн нэршлийг төвд, хятад хэлний хадмал оршвой. Модон барын судар
3. Болд Ш, Амбага М, Саранцэцэг Б, Болорцэцэг Ж. Монгол туургатны анагаах ухааны алдарт эмч, маарамба, мэргэдийн намтар бүтээлийн тойм. Улаанбаатар: 1999. х. 26.
4. Тэрбиш Л. Сүмбэ хамба Ишбалжорын өөрийн намтар оршвой. Улаанбаатар: Мөнхийн үсэг 2011. х. 5.
5. Лувсансандүвням. Цахар гэвшийн намтар. Улаанбаатар: Бемби сан, 2010. х.10-25, 154,
6. “Монгол эм судлал” Хөх хот ардын хэвлэлийн хороо: 1972. хавсралт х 1-64
7. Хүрэлбаатар Л. Судар шастрын билиг. Улаанбаатар: Интерпресс, 2002. х. 384.
8. Болд Ш. Монголын уламжлалт анагаах ухааны түүх. Улаанбаатар: Адмон принт, 2005. х. 265-266.
9. Олдох С. Цэрэнцоо Б. Батхуяг П. Монгол эмийн судлал. Улаанбаатар: Хөх монгол, 2009. х. 8-10. х. 52.
10. ЭМЯ-ны сайдын 2010 онд батлагдсан “Монголын УАУ-ныг хөгжүүлэх үндэсний хөтөлбөр
11. Ганбаяр Я. Анагаах ухааны дөрвөн үндэсний язгуурын болон номлохуйн үндэс тэдгээр холбогдох мод тайлбар. Улаанбаатар: Бит сервис, 2010. Х. 17-18
12. Хайдав Ц. Дорно дахины анагаах ухааны судар бичгийн тойм. Улаанбаатар: Шинжлэх Ухааны академийн хэвлэх үйлдвэр, 1975. х. 10.
13. Болд Ш. Монголын анагаах ухааны түүх. Улаанбаатар: Адмон принт, 2013. Х. 82, 91, 179-191, 290-294.
14. Ёндонжамц. Анагаан Ухааны дөрвөн үндэсийг монголчилсан цаг хугацааг хайх нь. Өвөрмонгол: монгол эм, эмнэлгийн дээд сургуулийн эрдэм шинжилгээний сэтгүүл, 1989. Х 22-29
15. Дашзэвэг Н. Монголын уламжлалт анагаах ухааны товч түүх. Улаанбаатар: интерпресс, 1998. х. 6, 57-60, 74-75.
16. Хүрэлбаатар Л. Эсэруагийн эгшиг дуун Улаанбаатар: Интерпресс, 1999. х. 14.

- 17.Цахар гэвш Лувсанчүлтим. Богд Зонховын намтар. Улаанбаатар: Бемби сан, 2009. х. 6-7
- 18.Жигмэд Б. Монголын анагаах ухааны түүх. Улаан хад хот: Улаан хад хотын Цай Ши ххк, х. 54-60
19. Тэрбиш Л. Ойрадын бурхан шашны товч түүх. Улаанбаатар: 2005. Х 10-12.
- 20.Сэцэнчимэг Ц. Монголын анагаах ухааны мэргэдийн сургаал. Хөх хот: Өвөрмонголын ардын хэвлэх хороо,1996. х.17.
- 21.Лувсан Л. Төвд номоор гийсэн монгол эрдэмтэд. Хөх хот: Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо,1998. х.108-112
22. Лувсан, Насансан, Урантуяа. Эм таних ухаан. Өвөрмонголын ардын хэвлэх хороо, 1998. Х. 8-9, 11-124
- 23.Болд Ш. Монголын уламжлалт анагаах ухааны түүх. Улаанбаатар: Адмон принт, 2013. х. 5-266.
24. Эрдэмбат А. Найман тойн Жамблдоржийн намтар судлал. Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо, 2009. Х. 13, 16, 18, 19, 21, 27, 35, 201, 219.
- 25.Жамбалдорж. Монгол эмийг зөв таних толь. Хөх хот: Өвөрмонголын ардын хэвлэх хороо,1988. х. 2-389
- 26.С.М. Баторов, Г.П.Яковлев Дзейрхар Мигжан-памятник Тибетское медицины АНСССР. Сибирское отделение. Новосибирск, 1985, стр 7, 82
- 27.Хайдав Ц. Ардын эмнэлэгт хэрэглэж байсан амьтны гаралтай эм. Улаанбаатар: Шинжлэх Ухааны Академийн хэвлэх үйлдвэр, 1977. Х. 5-11
- 28.Ютиг Ёндомнгомбо. Анагаах ухааны дөрвөн үндэс. Төвөд хэлээр барлагдсан модон барын судар
- 29.Дармамаарамба Лувсанчойрог. Алтан хадмал. Хөх хот: Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо, 1988. х. 546.
- 30.Суран Д. Ургамлын анатом, морфологи. Улаанбаатар: Интерпресс, 2006. Х. 10, 51
- 31.Балдандорж Г, Дариймаа Ш, Ариунсүрэн П, Саруул Н. Ургамал судлалын сурах. Улаанбаатар: Интерпресс, 2008. Х. 15, 24, 65
- 32.Хайдав Ц. Монгол ардын эмнэлэгт хэрэглэгдэж байсан зарим эрдэс. Улаанбаатар: Шинжлэх ухааны Академийн хэвлэх үйлдвэр, 1975. Х 6, 60-79
- 33.Роналд Луи Бонэвиц. Байгалийн хөтөч эрдэс ба чулуулаг. Улаанбаатар: Монсудар, 2013. х.14-18.

34. Балжинням Б. Эрдэс ба чулуулаг. Улаанбаатар: Интерпресс, 2013. Х. 15-26
35. Цахар гэвш Лувсанчүлтэм. Эрдэнэ, чулуу, шорооны эмийг таних ухаан. Төвөд хэлээр бичигдсэн модон барын судар
36. Цахар гэвш Лувсанчүлтэм. Мод, тан, шимийн эмийг таних ухаан. Төвөд хэлээр бичигдсэн модон барын судар
37. Цахар гэвш Лувсанчүлтэм. Өвсөн эмийг таних ухаан. Төвөд хэлээр бичигдсэн модон барын судар
38. Цахар гэвш Лувсанчүлтэм. Давс, амьтнаас гарах хийгээд, үнсэн эмийг таних ухаан. Төвөд модон барын судар
39. Жамбалдорж. Анагаан үйлдэгч рашааныг эндүүрэлгүй танин барих уран толинд асар номлосон үзэсгэлэнт нүдний чимэг оршвой. Төвөд хэлээр модон барын судар
40. Сүхбаатар Г. Монголын эртний түүх судлал, Монголчуудын эртний өвөг. 16оть Улаанбаатар: Бемби сан, 2000. х. 17, 18.
41. Чулуунбаатар Г. Шинжлэх ухаан танин мэдэхүйн логик, судалгааны арга зүй Улаанбаатар: 2001. х115, 122
42. Лодой Г. Философи ба шинжлэх ухааны арга зүй. Улаанбаатар: 2002. х32-36 х82-83
43. Отгонбаяр М. Логик. Улаанбаатар: МУИС-ийн хэвлэх үйлдвэр, 2004. х. 11,50.
44. Сээсрэгдорж С. “Анагаах ухааны дөрвөн үндэс”-ийн язгуурын үндэс болон түүний тайлбар зохиолуудад хийсэн дүн шинжлэл. АУ-ы докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээл. Улаанбаатар: Эрүүл Мэндийн Шинжлэх Ухааны Их Сургууль, 2002. х. 36, 54.
45. Болд Ш. Монголын уламжлалт анагаах ухааны хөгжлийг эх сурвалжийн судалгаагаар тодруулах нь. АШУ-ы докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээл. Улаанбаатар: 2005. Х.38-40.
46. Ганбаяр Я. Дөрвөн үндэсийн гарсан ёс. АУ-ы докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээл. Улаанбаатар: Эрүүл Мэндийн Шинжлэх Ухааны Их Сургууль, 2008. х. 46.
47. Зевелев А.И. Историографическое исследование: методлогические аспекты. Москва: 1987. х. 40.
48. Ковальченко И.К. Методы исторического исследование. Москва: 2003. Стр. 186-191, 192-195

- 49.Тунгалаг Д. Эрдэмийн бүтээл туурвих арга зүйн зөвлөмж. Улаанбаатар: 2007. Х. 20.
- 50.Авирмэд С. Гүн Гомбожавын Эмийн нэршил төвөд хятад хэлний хадмал оршвой зохиолын харьцуулсан судалгаа. АУ-ы магистрийн зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээл. Улаанбаатар: Эрүүл Мэндийн Шинжлэх Ухааны Их Сургууль, 2014. х. 31-32, 45-46, 85-45, 94
- 51.Хас Бо. Жамбалдоржийн эмийн бодисыг ялган танихад үзүүлсэн гаяъяа зүтгэл. Дунд улсын монгол эм эмнэлгийн сэтгүүл: 2013. Х. 19-24
- 52.Губанов А.И Конспект флоры внешней Монголии /сосудистые растения/. Москва: 1996. Х.14-18.
- 53.Хастана М. Монголын уламжлалт анагаах ухаанд хэрэглэдэг зарим ургамлыг дүйлгэн оноох тухай асуудал. АУ-ы магистрийн зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээл. Улаанбаатар: Эрүүл Мэндийн Шинжлэх Ухааны Их Сургууль, 2008. Х. 30.
- 54.Жамъянгарав Д. Лувсанданзанжанцаны анагаах ухааны талаар туурвисан зарим ховор зохиолуудын харьцуулсан судалгаа. АУ-ы магистрийн зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээл. Улаанбаатар: Эрүүл Мэндийн Шинжлэх Ухааны Их Сургууль, 2010. х. 31-32.
55. Улаан ном. Улаанбаатар: Байгаль орчин ногоо хөгжлийн яам, 2015. х. 10-13.
- 56.Саранчимэг Б. Ногоон ном. Улаанбаатар: Интерпресс, х. 34, 40.
- 57.Даваадагва Д. Монгол Данжуурын доторх найман гишүүнт зүрхний хураангуй дахь зарим тангийн судалгаа АУ-ы докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээл. Улаанбаатар: Эрүүл Мэндийн Шинжлэх Ухааны Их Сургууль, 2011.х. 68-70
58. Гүн Гомбожав /1680-1750/ Эмийн нэршлийг төвд, хятад хэлний хадмал оршвой. Модон барын судар
- 59.Ишбалжир. Дөрвөн рашаан. Хөх хот: Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо,1998. х. 279-280.
- 60.Данзанпунцаг. Болор бөмбөлөг болор эрхэс. Бээжин хот: Бээжин ардын хэвлэлийн хороо, 2005 х.14-20
- 61.Хүрэлчулуун Б, Бамчимэг Ө. Монгол эмэнд хэргэлдэг гадаад эмийн түүхий эд. Улаанбаатар: 2004. х. 54.
62. Улаан ном. Улаанбаатар: Байгаль орчин ногоо хөгжлийн яам, 2013. х. 6-10.

- 63.Лигаа У, Даваасүрэн Б, Нинжил Н. Монгол орны эмийн ургамлыг өрнө дорнын анагаах ухаанд хэрэглэхүй. Улаанбаатар: JKC printing, х. 68-70,116-120, 325
- 64.Хүрэлчулуун Б, Бамчимэг Ө. Монгол орны ургамлын гаралтай зарим түүхий эдийн лавламж. Улаанбаатар: 2006. х. 168-175.
- 65.Баясгалан Б. Монголын уламжлалт анагаах ухааны зарим эмийн чанарыг үнэлэх ба стандартыг боловсронгуй болгох асуудалд АУ-ы докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээл. Улаанбаатар: Эрүүл Мэндийн Шинжлэх Ухааны Их Сургууль, 2001. х. 64.
- 66.Оюунбаатар П. Анагаах ухааны дөрвөн үндэс-ийн Таажодын судалгаа. АУ-ы магистрийн зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээл. Улаанбаатар: Эрүүл Мэндийн Шинжлэх Ухааны Их Сургааль, 2005. х. 26, 50.
- 67.Сээсрэгдорж С. Анагаах ухааны дөрвөн үндэс-ийн язгуурын үндэс, түүний тайлбарууд Улаанбаатар: Мөнхийн үсэг, 2005 х99
- 68.Ганбаяр Я. Анагаах ухааны дөрвөн үндэсний язгуурын болон номлохуйн үндэс тэдгээр холбогдох мод тайлбар сэлт. Улаанбаатар: Бит сервис, 2001. Х. 4, 48-54
- 69.Болдсайхан Б. Монгол орны эмийн ургамлын нэвтэрхий толь. Улаанбаатар: интерпресс, 2004. Х. 184-190
- 70.Лувсан. Монгол эмийн номхотгол судлал. Хөх хот: Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо, 1989. х 6-12.
- 71.Монгол судлалын нэвтэрхий толь Анагаах ухаан ӨМӨЗО ардын хэвлэлийн хороо 2002 он
- 72.Галсан Ч Төвд Монгол эмнэлгийн толь. Хөх хот: 1999. х. 345
- 73.Бүрнээ Д, Энхтөр Д Төвд Монгол толь. Улаанбаатар: 2001 х179
- 74.Данзанпунцаг Эмийн хир үгүй болор эрхи Хөх хот 2001 он х1-3
- 75.Дармо маарамба Лувсанчойрог Алтан чимэг. Хөх хот: Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо, 1988. х. 124.
- 76.Володя Ц. Монгол орны эмийн ургамлын латин, монгол, англи, орос, төвөд нэрийн толь. Улаанбаатар: Бит пресс, 2014. Х. 148-155.